

ENTREVISTES

Conversa amb Llorenç Gomis i Sanahüja*

La seva trajectòria professional està lligada, des de bon començament, tant a la premsa diària de caràcter general com a la premsa més especialitzada. Podríem parlar, doncs, de Llorenç Gomis com un tot terreny del periodisme?

Bé, jo no pensava ser periodista. El meu pare em va suggerir que estudiés dret perquè tenia sortides. La meua trajectòria com a periodista arrenca a *El Ciervo*. Va haver-hi la possibilitat de fer una revista per part d'un grup de gent jove, universitaris, i la idea ens va atreure, sobretot perquè ens agradava escriure. La carrera la vaig acabar, però no m'hi vaig dedicar i, és clar, de la necessitat d'uns ingressos ve la multiplicitat de col·laboracions, fins i tot, de crítica literària a Radio Nacional. El títol de periodista el vaig treure en un cursset d'estiu a l'Ateneu Barcelonès per a gent que ja estaven en diaris i que no tenien el títol (que es treia a Madrid, on eren les escoles de periodisme), com ara l'Ibáñez Escofet, en Sempronio, en Joan Cortès...

* Llorenç Gomis i Sanahüja (Barcelona, 1924), doctor en Dret per la UAB, on és catedràtic emèrit de Periodisme. És director, gairebé des de la seva fundació i fins a l'actualitat, de la revista *El Ciervo*. Ha col·laborat al llarg de la seva dilatada vida professional en diferents publicacions. El seu pas pel periodisme de diari va culminar amb els càrrecs de sotsdirector de *La Vanguardia* i director a *El Correo Catalán*. Actualment és conseller de direcció a *La Vanguardia*. En el món acadèmic ha estat professor a l'Escola de periodisme de l'Església i de la Facultat de Ciències de la Comunicació de la UAB. Entrevista d'Oscar Costa, Antoni Guirao i Carles Quevedo, a partir d'un qüestionari de Carles Quevedo.

Vaig obtenir així el títol de periodista, indispensable perquè *El Ciervo* necessitava un director/periodista. Durant uns mesos havíem anat trampejant com podíem i, quan ja vaig ser periodista, automàticament va semblar que jo havia de ser-ne el director. És a dir que fent *El Ciervo* va venir el títol de periodista i aleshores les col·laboracions diverses.

«Periodisme de diari»

Periodista de diari encara menys pensava ser-ho, al començament. Per mi el periodisme estava, més aviat, lligat a l'escriptura, a l'assaig, a la poesia. O sigui que jo pensava escriure poesia (acabava de guanyar el premi Adonais), però aleshores em vaig trobar amb aquesta oportunitat d'entrada en el món del periodisme. No pensava entrar en un diari perquè en aquella època un diari era una cosa lligada, diguem, a una situació. Vaig tenir l'oportunitat al *Correu* precisament quan es va morir Josep Maria Junoy, crític d'art i escriptor, que feia una columna diària curta. La proposta em va fer gràcia perquè era una cosa literària, una cosa molt d'escriure. «Què vols cobrar?» Ho vaig calcular: «2000 pessetes.» No sé ben bé a quant sortia, però devien ser 100 pessetes cada peça, una cosa que em va semblar molt raonable. I em va contestar: «Ui!, de cap manera!» I va abaixar la veu tot dient: «Hi ha gent que no ho cobra.» Es referia a la gent que estava treballant tot el dia allà. Aleshores vaig pensar que si no em sortia una mica a compte no ho acceptava i vaig acabar fent col·laboracions un cop per setmana al mateix *Correu*.

La Vanguardia

Aquesta va ser la primera temptació de fer periodisme de diari. La segona va venir quan van fer fora en Galinsoga de *La Vanguardia* i va ser substituït per Manuel Aznar, l'avi de l'Aznar d'ara. El nou director va entrar en contacte amb gent de *Destino* i amb persones amb influència en la societat catalana i d'un tarannà, diguem-ne, liberal. Suposo que van ser aquests els que van influir perquè en Manuel Aznar em cridés. Vaig entendre que el que volia era que fes els editorials perquè, mentre va ser director, va escriure cada dia, això també té mèrit, l'editorial. Vaig pensar que, és clar, havent d'escriure cada dia, buscava una persona que escrivís una mica bé. Jo vaig tenir una temptació forta. Ell em deia: «Quiere usted hablar con el general De Gaulle? Yo le preparo la entrevista. ¿Quiere que le

reciba el Generalísimo? Yo le preparo una audiencia.» Vaig imaginar-me que potser sortia a la portada de *La Vanguardia* donant la mà a Franco i li vaig dir que jo no era el tipus de persona que buscava. Li vaig explicar el meu interès per un diari tan important, però que no volia tanta responsabilitat, sinó que preferia per exemple les pàgines de col·laboració literària, i em va tallar: «Eso también es política», perquè li devia dir que allò altre era cosa de política. Em va temptar econòmicament, i ho vam parlar a casa perquè anàvem més aviat justos, però ens va fer por una cosa tan important sense saber com en podria sortir si calgués. Li vaig dir que no i la cosa es va quedar així.

Quan l'Aznar va deixar la direcció, va venir en Xavier de Echarri. Un home molt agradable, un cavaller, era un home molt liberal, era «juanista», encara que de jove havia estat, deia, de «la falange de hablar», perquè es reunien en tertúlies a Madrid. Va ser aleshores quan una nit per telèfon, als diaris les dues o les tres eren hores normals, el sotsdirector Horacio Sáez Guerrero em va dir: «Oye, parece una oportunidad muy buena, pasa por aquí.» Es jubilava en Voltes, professor d'Història, que feia una secció diària de comentaris anònims de la ciutat, «La ciudad día a día». M'oferreren molt menys del que m'havia ofert l'Aznar, però vaig veure-ho més a l'abast i vaig entrar de col·laborador a *La Vanguardia*.

Això va ser el 1967?

Sí, sí el 1967. Jo hi anava a treballar a la tarda. Al cap de mig any els vaig proposar que em fessin redactor i, al cap de no gaire temps, la cosa va millorar i em van fer redactor en cap. Va ser aleshores quan em vaig professionalitzar com a periodista de diari. La vida interior del diari em va agradar molt. Em va agradar el fet d'escriure molts treballs anònims perquè no els signava i feia la sensació que el diari ets tu perquè el que escrius, encara que no ho signis, té ressò. Vam començar aleshores les cartes al director. Com a secció no existia, i ho vaig proposar a l'Horacio Sáez Guerrero i ho va trobar molt bé. Això és una de les coses que també em van agradar de l'època de diari.

I va arribar un moment en què em van fer sotsdirector. Es va morir Santiago Nadal. Un periodista interessant, amb molta formació històrica. Jo aleshores feia alguns editorials; l'Horacio no s'hi posava gaire amb els

editorials: «¿Tenemos editorial?», i jo responia «¡Tenemos editorial!». Se'l llegia i llavors feia alguna correcció més aviat literària. En canvi en Santiago Nadal era més ideòleg: «I si parlem d'això o d'allò altre?» Quan va morir en Nadal, l'Horacio va voler que jo fos un dels sotsdirectors. Es va fer una reunió a Madrid per decidir-ho, en la qual també assistiren el comte de Godó i Aznar. Acabada la reunió, em van proposar com a sotsdirector adjunt. Quan em van dir això d'«adjunto» no em va agradar i no sé per què. A la redacció hi va haver un cert enrenou per aquesta decisió. Una carta de suport va circular-hi. Total que finalment vam ser sotsdirectors en Jaume Arias i jo.

L'Associació de Premsa

Durant aquesta època, en Josep Maria Cadena i l'Enric Sopena em van venir a proposar que em presentés de president de l'Associació de Premsa per la candidatura dels periodistes democràtics. A mi em va fer una mica d'angúnia pensar que podia ser manipulat pels diferents partits que hi havia darrere la llista. No m'acabava de fer el pes i vaig dir que no. Al final els vaig convèncer que hi anessin amb en Carles Sentís, que s'hi volia presentar. Acceptaven si jo hi anava com a vicepresident. La cosa no era tan compromesa i vaig acceptar. Aquesta candidatura va ser la guanyadora. Quan Franco va morir i nomenaren Joan Carles, van fer director general de Coordinació Informativa en Sentís i jo vaig passar a ser automàticament president de l'Associació. Va ser una experiència interessant.

***El Correo Catalán* i la Transició**

Posteriorment va venir una proposta d'en Vilaseca Marcet, advocat, que era a *El Correo Catalán*. Era una època en què el diari anava malament. En Pujol era al darrere fent les reunions i el director quedava una mica marginat. Hi havia en Melià, un periodista que després va treballar amb en Suárez i que en Pujol l'havia posat com una mena de comissari amb més autoritat que el director, que era en Rosselló. L'Andreu Rosselló va ser director molts anys, jo el coneixia molt i érem amics. Anteriorment el diari havia tingut una època bona, bastant liberal en aquell moment, però els successius canvis i també l'aparició de nous diaris havien influït en la disminució del públic.

En Vilaseca em va proposar que en fos director i, després de parlar amb en Rosselló, que estava decidit a deixar-ho, vaig signar un contracte de

cinc anys. Quan jo vaig entrar al *Correu* ja no hi era en Pujol però després hi va tornar a ser més o menys i de vegades trucava i em deia: «Llorenç» o «Gomis». Jo no sabia què volia dir amb aquesta diferenciació, però va ser molt correcte. És clar, ell estava acostumat a manar molt allà, però llavors no el teníem gaire a sobre. Un dia li vaig preguntar i tot com creia que el tractàvem a les planes del diari: «Oh! Ens tracteu bé.» Es veia que estava content. Un altre dia em va dir: «Escolta, t'interessa una entrevista amb mi?» «És clar que interessa, president», li vaig respondre. «Bé, una entrevista de director, eh?, una entrevista amb preguntes i respostes.» Volia dir que les preguntes i les respostes les posaria ell. Vam quedar que l'entrevista la faria en Mora. Vam fer l'entrevista al Palau i en Pujol anava traient paper, tenia ganes de dir una sèrie de coses d'Holanda i d'altres temes. Era molt diferent a Tarradellas, eren dos estils molt diferents. A Tarradellas li posaves el micròfon i li feies una pregunta i començava a parlar i no volia veure el text ni res.

Un any i mig més tard de la meua arribada es va retirar en Vilaseca i va ser quan en Pujol va tornar a intervenir. En el nou format que va adoptar el diari, hi havia un espai a la portada destinat al director. Vaig fer-hi un article diari durant dos anys i mig. Era com un diari personal, però també hi havia coses d'actualitat i fins i tot de política.

Després dels cinc anys al *Correu* vaig tornar a *La Vanguardia*, on em vaig quedar fins que em vaig jubilar amb seixanta-nou anys, i aquí s'acaba la meua carrera de periodista de diari. Em van fer conseller de direcció i actualment hi col·laboro amb un article cada dilluns. Així doncs, l'exercici del periodisme de diari ha estat molt intens.

«Periodisme especialitzat»

De les altres col·laboracions, l'única que té interès és la de *Destino*. Per mi va ser interessant per contactar amb gent. La meua col·laboració va començar quan va morir en Manuel Brunet, que s'encarregava de dues seccions, una de tipus, diguem-ne, polític i una altra de tipus religiós. En Josep Vergés em va cridar perquè substituís en Brunet en una rúbrica que s'anomenava «La Ciudad de Dios». Com que li va agradar, al cap de poc em va dir de fer una secció setmanal, tota una pàgina. Aquesta col·laboració va ser interessant des del punt de vista periodístic perquè *Destino*, sent un

setmanari, era un entremig entre *El Ciervo*, que era com un cercle d'addictes, i els diaris, on el públic era molt més difús. El *Destino* d'aquella època representava una mica la burgesia liberal de Barcelona. Era una revista que estava molt ben feta, d'un model una mica anglès. En Vergés tenia bastant clar quin tipus de periodisme volia.

El Ciervo

El Ciervo és una revista de pensament que va començar al si d'una associació que es deia Asociación Católica Nacional de Propagandistas (ACNP). Tenien una certa influència a Madrid, havien fet el diari *Debate* i estava formada, bàsicament, per professionals de totes les capitals de província importants. A la seu de Barcelona buscaven gent jove i van pensar fer una revista com a esquer. Dos dels seus membres, en Claudi Colomer i en Francesc Condomines, van preparar una llista de col·laboradors. Es va fer un primer número sota la protecció de l'ACNP, però el resultat del projecte no els va interessar. La van trobar massa «progre», massa lliure, massa crítica. Però com que ja havia sortit un número en Colomer va decidir de continuar-la. Gràcies a la seva influència com a director d'*El Correo Catalán* vam poder seguir. Així doncs, *El Ciervo* va començar com un grup de gent jove que deien allò que els semblava, una mica bohemis i lliures. Influenciats per aquells intel·lectuals catòlics estrangers que hi havia hagut, com Mauriac, Mounier o Chesterton.

Inicialment no va ser mensual, sortia quan podia fins al número cinc. En aquell moment ja hi havia moltes protestes i, davant d'una citació del bisbe de Barcelona, en Colomer es va retirar definitivament del projecte. En Paco Condomines fill i jo vam posar-hi cinc mil pessetes i ens vam quedar amb la revista. Quan el bisbe ens va rebre, ens va imposar un censor.

La censura

De fet, gràcies a la censura eclesiàstica vam aturar una mica la censura civil, ja que, segons de què es tractava, a la censura civil li dèiem que ja teníem l'eclesiàstica. Va anar bé per parar el buit de no tenir al darrere cap associació, ni en Colomer, ni ningú. Això ens va donar una mica de temps fins que hi hagués una resposta positiva del públic, dels primers subscriptors.

El procés començava quan portàvem els originals al censor eclesialístic; s'ho llegia amb molta paciència i feia un paperet on ens indicava què podia passar, què no i què calia esmenar. Sovint era una mica paternal. Després anaves a la censura civil. Des del punt de vista ideològic no ho tocaven gaire. Devien pensar que no teníem gaire circulació. El que sí que treien era tot el que podia ser una al·lusió, per llunyana que fos, al Règim. Per exemple, una nota d'Antoni Jutglar sobre en Chiang Kai-shek dient que ja era gran, que s'hauria de retirar, va ser censurada totalment. Tot i que ni ell ni nosaltres vam pensar en Franco, elsensors hi van veure un paral·lelisme.

Un dia el delegat d'Informació i Turisme em va ensenyar un llibre molt interessant, un llibre gruixut on hi havia totes les coses que treia la censura; suposo que era la censura de revistes, o sigui que ell llegia allò que ningú no llegia, i no llegia, suposo, allò que llegia la gent.

Això de la censura cansava. Nosaltres, per passar-la, utilitzàvem el truc literari. Fèiem moltes seccions de tipus fantasiós i també paràboles com, per exemple, «Las pequeñas lecciones de historia». Era una cosa amb una mica d'humor, el present vist des del futur. Amb aquest mètode es podien dir moltes coses, tenint en compte que no dèiem gaire perquè hi havia una certa autocensura. De fet, el que ens treia la censura no ens feia gaire mal perquè el contingut ja estava molt filtrat. Nosaltres no parlàvem d'Espanya, sinó de l'estranger i de coses generals. Malgrat això vam connectar amb un públic que es preguntava com podia existir una revista que digués aquelles coses. El que passava també, crec, és que als anys cinquanta i seixanta no hi havia gaires revistes i menys amb aquell tarannà.

L'FLP

Durant l'època dels primers problemes universitaris, em va venir a veure Julio Ceron, líder del Frente de Liberación Popular (FLP). Em volia convèncer que *El Ciervo* fos «el seu Kremlin», però jo li vaig fer entendre que la revista subsistia d'aquella manera, que si començàvem a fer política activa i clandestina no sobreviuria. Em va demanar, però, autorització per poder parlar amb els col·laboradors. D'aquesta manera va entrar en contacte amb l'Urenda, que no escrivia gaire, però era dins del grup amb en Massana i potser amb en Comín. En Joan, el meu germà, també hi va

entrar. Van formar la Nova Esquerra Universitària (NEU) i l'FLP a Catalunya. Jo no en sabia res, però en sospitava alguna cosa i en Demetrio Ramos, el delegat d'Informació i Turisme, m'ho va dir amb una paràbola: «Estamos en las Ramblas, aquí hay unos árboles. El árbol está aquí, y viene un perrito y hace sus necesidades.» Volia dir, suposo, que la revista existia, però podia atreure gent que anava amb intencions de fer política. I em va comentar: «Los tiene usted a todos», perquè els devia tenir fitxats. A mi també em tenien fitxat, jo hi havia anat diverses vegades a declarar davant els Creix, els famosos germans Creix, però a mi no em van tractar malament. Em van preguntar per *El Ciervo*, per *Insula* i pels Goytisoló, i cada interrogatori anava a un expedient. Una vegada que em van negar el passaport vaig anar a veure en Creix i em digué, referint-se a l'FLP: «Ustedes duraron poco.» Es pensava que jo estava a l'ombra.

A l'època que ja no ens va caldre patir pels subscriptors i a la revista hi regnava un cert ànim, es va produir allò que havia pronosticat en Demetrio Ramos. Hi va haver a la revista unes polèmiques al voltant del purisme. El *purista* era aquell que anava parlant dels pobres sense ficar-se en l'acció. La consigna «progre» era «embrutar-se les mans». Era un tema que es debatia a la revista. Per exemple, en Recalde (aquest que ha estat conseller del Govern basc, un socialista que llavors també era col·laborador) i jo en vam parlar en algun número. Aquestes polèmiques van plantejar el dubte de si seguïem fent la revista com la fèiem o havia arribat l'hora de l'acció. Jo sempre vaig tenir el criteri que la revista no duraria si es barrejava una cosa amb l'altra. De fet, en general, ho van comprendre i van cedir.

El ressò que va tenir *El Ciervo* en els intel·lectuals catòlics de Madrid, com José Luis Aranguren, José María García Escudero o el Pare Llanos, va ajudar la revista. Les seves opinions expressades al *Correo Literario* o a *Arriba* mateix, crec que li van donar un cert coixí de respectabilitat.

Tot i així, la delegació ens instava que demanéssim un nou permís per regularitzar la nostra situació, ja que segons ells fèiem més del que permetia el nostre permís com a «Boletín Cultural». Seguint en Nacho Montobbio, el nostre advocat, no vam demanar mai el nou permís. Suposo que era un truc per anar-ho allargant i llavors interrompre el contacte amb el lector.

La nostra era una revista per a entesos i fora d'ells, com que tampoc no parlàvem de les realitats immediates, no va tenir gaire difusió (feia cap en algun quiosc, però no comptava amb gaires vendes). La paraula Franco no va sortir mai; això potser no tenia cap valor, però era una cosa simbòlica. Aquests silencis, els lectors els notaven per contrast amb els diaris. S'ha de dir, però, que els setmanaris i els diaris estaven obligats a portar consignes, mentre que nosaltres no.

A part de petites topades amb la censura, durant aquesta època vam tenir una vida gairebé més tranquil·la que no pas després amb la Llei de premsa de 1966.

Com s'explica aquesta contradicció entre la «permissivitat» de la Llei de premsa de 1938, teòricament més rígida, i la duresa de la Llei Fraga de 1966 amb la supressió de la censura prèvia?

Van voler fer una nova llei de premsa; de la del 38, ja no se'n recordava ningú. Aquesta nova llei era una arbitrarietat i els directors d'alguns diaris, quan va sortir, van protestar dient que ells volien continuar enviant les galerades, perquè, és clar, les galerades et cobrien. Així, van voler fer una cosa més àmplia, on teòricament deies el que volies, però la llei tenia un article segon perillós. Pío Cabanillas, el pare de l'actual, va venir a Barcelona a fer una reunió sobre la nova llei amb els directors de publicacions; jo li vaig preguntar per l'article segon per veure com anava, per fer la prova, i ell va dir «Bueno esto son unas andaderas».

De fet, era una cosa arbitrària. Ells van establir una clàusula de control per la qual, si bé podies dir el que volies, si posaves alguna cosa que no els agradava, hi havia la sanció administrativa o el segrest de la publicació. Per exemple, a *Destino*, Jiménez de Parga deia que «con la ley en la mano» es podia dir bastant i convenia en Vergés que podien dir més coses, amb les conseqüències posteriors, com es va veure. Nosaltres vam tenir diferents problemes; al començament vam recórrer fins i tot al Suprem, però sempre confirmaven la sentència contrària. Una vegada, fins i tot, hi va haver una sanció per apologia de la violència en un article sobre la no-violència. Va ser una època dolenta per a les revistes, però encara va ser pitjor després, durant la Transició. Amb la Transició van desaparèixer gairebé totes les revistes. Va ser pitjor, vull dir, des d'un punt de vista econòmic.

Abans ha fet referència al suport que tenien d'Aranguren i d'altres intel·lectuals castellans. Un dels elements més característics d'*El Ciervo* va ser aquesta relació amb la intel·lectualitat castellana que la majoria de publicacions catòliques catalanes no tenien. Com es produeix aquesta relació i per què fracassen les altres publicacions catòliques de l'àmbit lingüístic català?

Bé, jo crec que es pot explicar perquè aquestes edicions bilingües estaven fetes per aquí i no devien enganxar a fora; per aquest motiu no devien trobar públic. *El Ciervo*, al començament, es va enviar a persones que eren a les llistes de l'ACNP i, per tant, hi havia gent de tot arreu. Suposo que d'aquesta primera sembra inicial va sortir gent de diferents llocs. La veïem com una revista general, espanyola, encara que per a ells era més clarament catalana que per a nosaltres. Nosaltres, en aquella època, la veïem com una revista per a tot Espanya, i si hagués pogut ser per a Amèrica, millor. Així que, en plantejar una revista en què no podíem ni volíem parlar de política espanyola, i on el públic inicial era prou ampli, sempre vam mirar que el contingut no fos gaire local, que hi hagués coses crítiques interessants per a tots, que tingués un aire general.

Amb els subscriptors hi havia una relació amistosa. Era com una mena de club que no era específicament català. Molts en deïen català perquè sortia aquí. A vegades deïen «Hombre, una revista... ¡y en español!», com la cosa més estranya, no? I en canvi no hi havia problemes en aquest sentit. I aquí la revista també enganxava un tipus de gent pels temes que tractava. Alguns em preguntaven: «Home i com és que no ho feu en català?» Això quan ja era permès i, és clar, el problema era econòmic perquè teníem i, encara tenim, més o menys la meitat de gent de l'àmbit català i l'altra meitat de fora i com que sempre hem anat malament de diners no s'ha fet ni el plantejament. Responent a la pregunta, jo crec que el lector se sentia del club. Tant si era d'aquí, de Barcelona o Esparreguera, com de Sabadell, de València o Sevilla. I nosaltres també la plantejàvem genèricament. Coses específicament catalanes, les tractàvem amb comptagotes. Un cop en Fraga va organitzar a Santander un curset amb el títol «Catolicismo hoy» i ens va encarregar que féssim un informe del llibre del canonge Carles Cardó, *Les dues tradicions: història espiritual de les Espanyes*. I nosaltres no sabíem ni que existia el llibre, o sigui que ell va

veure que hi teníem una certa relació, no? Però nosaltres ni el coneixíem. L'únic que el coneixia era l'Enric Ferran, que es va incorporar aviat a *El Ciervo* i que havia estat amic del canonge Cardó.

En certa manera hi podia haver reticències a fora per ser una revista catalana i reticències aquí per ser massa espanyola o massa general. Però aquí, encara que fossin molt catalanistes, veien el contingut ideològic i els interessava, tot i que no fossin catòlics.

En el llibre que recull la seva tesi doctoral, *El medio media*, vostè diu, citant Norbert Weiner: «La comunicació és el ciment que forma les organitzacions. Tan sols la comunicació permet a un grup que pensi unit, que vegi unit i que actuï unit.» Segons aquesta afirmació, a qui havia d'unir *El Ciervo*, al seu parer?

Home, *El Ciervo* va néixer com una revista d'estudiants que no pensen en el públic, sinó que escriuen les coses que els sembla i fan moltes provatures. Però, des del començament, vam tenir una certa unitat de pensament que era com una mena de reacció crítica vers l'educació que havíem rebut. En general, érem alumnes dels jesuïtes i hi havia molts articles de crítica de l'educació i del catolicisme. El segon element va ser l'universalisme sota la influència de Bernanos o d'altres autors francesos i anglesos. Un cop el bisbe Moralejo, que era bastant obert per a l'època, em va comentar: «Esta revista es interesante... pero mucha Francia, mucha Inglaterra, pero poca España.» Era aquest element de fronteres obertes, de la influència intel·lectual francesa i anglesa o, en general, europea.

Així doncs, el nostre pensament va girar al voltant de dos grans temes: en primer lloc, l'autocrítica religiosa, feta per gent creient perquè, si no, ja no interessaria. I en segon lloc, aquest element de cultura europea i oberta. Tant sols això, en aquella època, ja era molt fort. Un exemple: una reunió que recordo que vam tenir entre francesos i espanyols, en la qual érem gairebé tots estudiants, a Comillas. El jesuïta que ens preparava, ho feia com si es tractés d'un partit. «Sabed que vienen con mala intención», ens digué. I jo amb la meva ingenuïtat de vint anys li vaig dir: «Usted esto no se atreve a repetirlo delante del sagrario.» L'ambient era una cosa molt nacionalista espanyola, perquè el catolicisme ho era en aquella època. A *El Ciervo* es trobava, per contra, una mentalitat diguem-ne més oberta i de reconciliació.

La revista era prohibida a molts seminaris i, que ho haguessin fet, vol dir que hi havia seminaristes que la llegien. Altres lectors eren estudiants als quals els interessava, bastants universitaris i també professionals. *El Ciervo* es coneixia perquè es trobava o s'ensenyava a algun amic o simpatitzant, i tot això va anar fent una mena de club; fins i tot alguns subscriptors van convertir-se en col·laboradors.

La relació entre la redacció i el lector sempre ha estat molt fluida i llavors ja dèiem entre nosaltres: «*Això fa Ciervo, això altre no és Ciervo*», com si hi hagués una mena de decàleg del que fa *Ciervo* o no fa *Ciervo*, una mentalitat que es va anar precisant i evolucionant. Quan va venir el Concili Vaticà II, molts lectors ens deien que realment teníem més raó de la que es pensaven. Aquesta bona opinió de l'ambient conciliar va ajudar la revista, en certa manera. Hi va haver baixes, però generalment eren de gent interessada al principi, però que la trobaven massa «progre», massa liberal. A la revista s'hi podien trobar coses que no eren a altres llocs. Per exemple, en López Raimundo, cap dels comunistes, un dia em va dir que recordava com esperaven l'aparició d'*El Ciervo*. Fins i tot gent que no en formava part, hi veien alguna cosa que els interessava, una certa bona fe.

Amb l'experiència que ha tingut al capdavant d'*El Ciervo*, vostè creu que aquest va fer de substitut dels grups civicopolítics que, en aquells moments, no tenien gaire marge d'actuació?, va poder servir per crear una certa plataforma informal? Per exemple, Joan Gomis a les seves memòries diu que, tot i que no hi ha cap relació, com vostè ja ha dit, de la revista amb l'FLP, sí que considera, però, que moltes idees de l'FLP... s'havien tret d'*El Ciervo*... I també en González Casanova en fa esment.

La revista era un equivalent intel·lectual, diguem-ne, moderat, però amb una base ideològicament coherent. Érem complementaris perquè la revista era una cosa coherent mentre que, en el món de l'acció, hi havia molta diversitat. L'acció era una cosa interessant, però amb uns continguts molt diversos i amb corrents diferents. La revista servia per preparar, per animar la gent a fer coses i, en canvi, per als qui ja estaven posats en l'acció, era un complement intel·lectual. Tot i aquesta complementarietat, de tant en tant, hi havia una certa tensió.

Com es van poder gestionar aquestes tensions dins de la revista?

Una mica pel respecte que hi havia a la tradició de la mateixa revista. Per exemple, quan alguns dels més animats es van apropar al grup de Madrid per veure si es decidien a passar a l'acció, el grup de la capital va dir que no, que ja estaven bé i van seguir, diguem, en la tradició. No hi va haver un cop perquè hi havia molta amistat.

D'altra banda, hi va haver un equip molt curós perquè, és clar, a la redacció, que ens reuníem en cafès, com ara el Terminusus i després el Túria, hi apareixia gent que no sabies ni qui eren. En aquesta perifèria de la revista, era més fàcil que hi hagués un trencament. Hi havia una certa frontera. Vull dir que eren unes reunions molt lliures, però, d'altra banda, alhora hi havia un procediment per fer i triar els articles. L'amistat i el manteniment d'uns procediments concrets van fer que els mateixos que tenien ganes que la revista digués més, fins i tot l'Alfonso, acabessin acceptant la situació. Hi va haver moments de tensió, però no van durar gaire.

Una darrera pregunta. El Concordat, que els catòlics progressistes van viure com un cop dur, sembla, però, que va fer d'aixopluc a moltes de les seves iniciatives. Com ho va viure *El Ciervo*?

Si *El Ciervo* no hagués estat catòlic no hauria sortit o, si més no, subsistit; jo crec que el fet de ser catòlic et posava en un cercle que era un primer grau de protecció. El Concordat jo no el recordo gaire; de fet, va ser el 1953 quan la revista ja feia dos anys que funcionava i nosaltres vivíem una mica als núvols, la veritat és aquesta. Una cosa és la història com es fa després i una altra cosa era aquell moment.

És clar que el fet de ser una revista catòlica, i que es considerava catòlica, et donava una força. Un cop vam anar a veure en Tarancón, que era bisbe de Solsona i secretari dels bisbes espanyols, per intercedir per Cerón, que havia estat detingut i l'anaven a jutjar. I vam anar allà pel fet que érem catòlics a veure si hi podien fer alguna cosa. Vull dir que tot aquest paraigua era l'Església, el Concordat i tot plegat dins d'aquest món, en el qual et podies moure perquè en formaves part i, en certa manera, això ens autoritzava també a demanar, a exigir i a publicar. Dins d'aquest món, es pot considerar que hi havia un cert marge per a la polèmica, fins i tot, amb la mateixa gent del Règim. D'altra banda, la gent del Règim, com a

polítics, estaven interessats en la cosa pràctica, en el poder, i ens deixaven bastant tranquils. *El Ciervo* estava ple de defenses de la democràcia i, amb tot, no pensaven que poguéssim convèncer molta gent i, efectivament, no gaire gent era demòcrata en aquella època. Es necessita un cert teixit cultural per ser demòcrata i, en aquell moment, era molt precari. Així doncs, si no tocaves una cosa concreta del Règim, et deixaven bastant tranquil. Ho veien com una cosa estranya, «católicos progresistas», una cosa de maniàtics.

Des del punt de vista històric de la subsistència de la revista durant cinquanta anys, potser el moment més difícil va ser quan va venir la Transició per l'aspecte econòmic. Va ser quan van desaparèixer el *Triunfo* i *Cuadernos para el diálogo*. Quan hi havia d'haver més lectors van desaparèixer moltes capçaleres. Nosaltres vam convertir la revista en quinzenal entre el 1973 i el 1975, però vam haver de tornar endarrere perquè no es van duplicar el nombre de subscriptors. És curiós perquè ara, econòmicament, estem millor que abans. La gent jove en sap més, de portar els diners. La idea, aleshores, era que calia anar a buscar algú que ens ajudés, que ens donés uns diners per anar tirant. Al començament vam fer moltes visites per presentar *El Ciervo*. Ens donaven una mica d'ajut, però... Un cop vaig anar a veure en Lara en un moment delicat; devia ser perquè ens edités: «Bueno, yo lo presentaré al consejo, pero con mi voto en contra.» De vegades pensem que va ser una sort que no trobéssim ningú que es volgués fer càrrec econòmicament de la revista. Així, amb una cosa senzilla i ben administrada, les noves generacions han mostrat que són més eficaces.